

Ogledi o odbrani

Jovan Babić

Službeni glasnik, Beograd 2018

Predgovor

Centralna tema knjige koja je pred nama jeste *odbrana* u nekim od njenih mnogih razuđenih i različitih vidova. Razuđenost i raznolikost vidova odbrane odražava veličinu i složenost života koji predstavlja ogroman, potencijalno beskrajn prostor za nastanak, razvoj i trajanje najrazličitijih vrednosti, koje sve mogu postati cilj i predmet odbrane. Život, kao delatnost postavljanja ciljeva i pokušaja njihovog ostvarenja, jeste dinamičan proces zasnovan na slobodi da se – mogućnošću da se ciljevi uopšte mogu postavljati (da se mogu hteti) i eventualno možda ostvariti – učini da u svetu postoji nešto čega inače ne bi bilo i što, onda, ako uspemo da ga ostvarimo, nama ne samo da pripada kao nešto „naše“ nego i proizvodi „nas“ koji su, u onom što stvarno jesu, tako postali realni činiooci u inventaru sveta time što su zaista učinili ili bar pokušali da učine.

Tako nastaju vrednosti, koje postoje samo zato što nam je, i ako nam je, stalo do njih. I kada postoji nešto do čega nam je stalo, onda se suočavamo s tim da ćemo to, u meri u kojoj nam je stvarno stalo, braniti ako se desi da bude napadnuto ili ugroženo, na neki od bezbroj mogućih načina, a koji svi zavise od one iste moći koja je omogućila da toga uopšte bude, od slobode kao moći delanja, koja je opet zasnovana na moći imaginacije. Ta suštinska karakteristika postignuća, kao rezultata realizovane slobode, da može ne samo da propadne prirodno u protoku vremena nego može biti i napadnuto, oduzeto, otuđeno i izgubljeno ili razoreno i uništeno, jeste bazična ljudska pozicija. Ta pozicija je ranjivost u jednom jakom smislu – ne samo da možemo biti oštećeni (sa mogućnošću kompenzacije, adekvatne ili neadekvatne, pravične ili nepravične) nego i poniženi, obespravljeni i negirani ili uništeni (gde kao rezultat imamo poništenje, bez mogućnosti nadoknade ili popravke onoga što je vredno u postojanju). Celo polje stvarnih i mogućih postignuća, koja su realizovane, uspostavljene vrednosti, može biti predmet najrazličitijih vrsta napada. I onda može ili mora da se brani.

Može ili mora. U prvom smislu, odbrana je jedno pravo, jedno od osnovnih, kad god postoji. U drugom smislu, ona može biti, ili postati, dužnost i obaveza. Može se možda prigovoriti da postoje stanja stvari koja, kao želje i ciljevi ili kao realizovani ishodi, ne treba i ne bi smeli da se brane, ali svaki trud na njima nikako više ne bi ni bio *odbrana* već nešto različito i suštinski suprotno od nje. Što ne znači da se oni koji donesu odluke da se takva stanja ostvare neće za to boriti, i u tom procesu braniti ono što ne treba da se brani. Ovo mi se čini veoma važno jer otvara mogućnost za logičku, metafizičku i normativnu mogućnost *napada*. Ta mogućnost je rasprostrta kroz celu stvarnost i najveći deo prostora mogućnosti, pre svega u vidu *sukoba* ciljeva ili pokušaja *sprečavanja* njihove realizacije. Sukob ima ova dva vida: sukob između dva legitimna cilja od kojih svaki ima neki korpus razloga koji ga opravdavaju, i sukob između dva cilja od kojih jedan (ili oba?!) pretenduje da je jedino legitiman odričući drugome pravo na odbranu (primer za prvi tip može biti konkurs za posao, a primer za drugi je ideološki ili eshatološki rat). Prvi tip sukoba je uobičajeni „normalni” i najčešći tip iako će se u *procesu* sukobljavanja često koristiti logika drugog tipa (naročito u propagandi). Ali ni drugi tip sukoba nije redak, i zapravo je, po pravilu u skrivenom obliku, veoma često prisutan, naročito u situacijama u kojima se negira samo postojanje sukoba. Ako se uzima da „druga strana” nema pravo na svoj cilj, onda će se smatrati da je sukob stvar „nesporazuma” ili „greške” (u tumačenju nekog prava ili čak samog pojma „dobra”), a onda će istrajavanje na tome da sukob uopšte postoji biti protumačeno kao *zlo*. Pojam zla je moćno sredstvo u manipulaciji sukobima.

To znači da su *sukob* i *napad*, kao i odbrana, zasnovani na slobodi, ali da odbrana *pretpostavlja* prethodno postojanje, ili pretpostavku o postojanju sukoba – što je normalna situacija slobode i na individualnom, a ne samo na kolektivnom planu: biranje između rivalskih alternativa – ili napada (na primer otimanja nečega tuđeg ili zauzimanja prostora nečijeg tuđeg prava). To dalje znači da se sukob, pa i napad, moraju tretirati kao (polazne) sirove činjenice, dok je odbrana normativni projekat. To je konceptualno, što se tiče opravdavanja, glavni problem: kako uopšte nastaje, otkud odbrana u zamišljenoj situaciji da „niko nikoga ne napada”. Ali šta bi to značilo? Na individualnom planu aktualnost slobode se ispoljava kroz dileme i izbore između rivalskih prilika, i svaka odluka znači žrtvovanje ostalih opcija. Ali da bi bilo biranja i slobode mora biti i više mogućnosti, što znači da je i na individualnom planu sukob polazna pozicija slobode.

U principu, odbrana je samo pravo, a tek uz dodatne uslove postaje obaveza. U nekom minimalnom, *prima facie*, smislu odbrana je aktivan pozitivan odnos prema sebi i svom svetu, prema onom do čega nam je stalo. I mada činjenica da nam je do nečega stalo ne povlači obavezu, pa ni pravo, odbrana ipak povlači nužnost pretpostavke o *postojanju* zainteresovanosti za odbranu: ako je bilo zainteresovanosti da se nešto uradi i nešto ostvari, onda je deo te zainteresovanosti i to da se to brani ako bude napadnuto ili ugroženo. Nema nikakvog smisla reći da nam je do nečega stalo, ali da nismo i nećemo biti zainteresovani za njegovu odbranu ako to bude potrebno, kao i da nešto treba braniti ali da nam do toga nije stalo.

Da nije tako, ne bi moglo biti dilema o tome šta hoćemo, ali takođe ni htenja koje bi moglo da se zameni izračunavanjem šta je „najbolje”, prema nekoj računici u kojoj bi se umesto odlučivanja pojavilo zaključivanje. I tada, zaista, pod uslovom da je kalkulacija dobro izvedena, nema razloga za odbranu, a ako kalkulacija nije dobro izvedena, opet se ne bi radilo o odbrani nego o grešci i njenoj mogućoj ispravci. Na kolektivnom planu, gde se aktualnost slobode ispoljava kroz intersubjektivno obavezujuće odluke, to je u principu isto, s tim da je kolektivno odlučivanje komplikovanije i teže se postiže. Kolektivno odlučivanje sadrži i jedan element vremenske zadržke koji onemogućava neposrednu tekuću deliberaciju zato što se kolektivne odluke ne mogu donositi drugačije nego kroz, implicitno ili eksplicitno, važeće institucije, koje individualne razlike i dileme, nakon sprovedene procedure, svode na zajedničku odluku u kojoj se kolektivna volja pokazuje kao zakonodavna. Ali to, zbog dinamičkog karaktera slobode koja u vremenu stalno iznova otvara nove mogućnosti i prilike, ne ukida mogućnost sukoba, ni unutar kolektiva ni između kolektiva.

Sukobi su otuda inherentni sastojak slobode, njen takoreći izraz. Na pojavnom planu sukob će se ispoljiti kao napad koji će, po inerciji, proizvesti impuls za kontranapad. U sukobu, što je sasvim vidljivo u svakoj borbi a ne samo u ratu, za obe strane se može reći da se brane od napada one druge strane. Ako napadnuta strana *zaslužuje* da bude napadnuta, onda se to više neće ni označiti kao napad, niti će njen kontranapad moći da se označi kao odbrana. U sukobima koji su intenzivnije formalizovani, posebno u načinu na koji funkcionišu *prava* (koja su sva odreda instrumenti odbrane i podrazumevaju ovlašćenje upotrebe prinude u svom izvršenju), ova logika će postati posebno komplikovana. U sukobu različitih *pretenzija na tumačenje* šta je tačno neko konkretno pravo, kao što će se videti u drugoj glavi, može postati veoma zametno i komplikovano utvrditi šta je napad, a šta odbrana. To je posebno slučaj u sferi privatnosti, ali

takođe i u sferi javnih ustanova. Direktni sukobi koji ciljaju na prevlast u tumačenju još više se komplikuju jednom drugom razlikom, koja pojam odbrane uvodi u potencijalno ideološke pa i krstaške vode; to je razlika između odbrane *strictu senso* (samoodbrane, odbrane od neposrednog napada ili neposredno preteće opasnosti) i odbrane *onoga što je vredno da se brani*, nezavisno od ovog uslova neposrednosti. To povlači dve stvari. Prvo, ono što je vredno da se brani može da se tumači kao ono što je potrebno i obavezno da se brani – pogotovo u doktrinarnom tumačenju njegove suprotnosti kao zla po definiciji; ovo kreira izvor ovlašćenja da se „nevredno” definiše i uzme kao nešto što ne treba i ne sme da se toleriše. Drugo, otvara se mogućnost da se odbrana interpretira kao napad, a napad kao odbrana. Prva mogućnost je direktno obrađena u trećoj glavi i trećem apendiksu, a druga u svim glavama drugog i trećeg dela.

Možemo reći da je napad univerzalna latentna mogućnost, deo ukupne slobode i, s obzirom na svu složenost i neprozirnost sveta, nema izvesnosti da se on neće i stvarno pojaviti. Ukupna sloboda štaviše uključuje i mogućnost izbora zla; to je element u konstituciji ličnosti i njenoj podložnosti za pripisivanje odgovornosti. Napad je predmet odluke i ako nema odluke, nema ni napada, ali kada je odluka jednom donesena, ona postaje jedna činjenica koja se ne može negirati pukim poricanjem ili ignorisanjem. Pitanje *postojanja* napada i pitanje njegove *opravdanosti* (njegovog razloga) suštinski su različita pitanja. To odbranu unekoliko izmešta iz domena slobode – ona sledi napad koji je rezultat akta odluke, i odbrana, kao reakcija, sledi nužno, a ne na osnovu slobodne odluke. To je njeno osnovno opravdanje, opravdanje njenog postojanja: odbrana nije stvar odluke jer je nametnuta. Ali pitanje njene artikulacije može postati predmet raznih uslova i ograničenja. Možda centralna glava knjige, ona koja nosi naslov „Ispravno i nužno“, obrađuje upravo ovaj napeti odnos između slobode i njena dva ograničenja – stvarnosnog ograničenja, koje dolazi iz određenja onoga što je moguće, i normativnog ograničenja, koje dolazi iz određenja onoga što je opravdano. Iako su same činjenice vrednosno i moralno neutralne, ništa ne obavezuje više od činjenica.

* * *

Ova knjiga se u nekom smislu može uzeti kao nastavak moje prethodne knjige (*Moral i naše vreme*), jer se obe knjige bave donekle sličnom tematikom. I ova knjiga je nastala u suočenju sa svetom, kakav je bio i kakav je postao. Naša tragična privilegija da izbliza vidimo neke od najdirektnijih učinaka tektonskih pomeranja istorijskih sila svakako je bila važan faktor

u motivaciji da se toj tematici pride bliže i, nadam se, preciznije, svakako detaljnije. Nekim od tih tema sam se, po vokaciji, bavio takoreći oduvek. Logika i struktura sukoba važan su deo etike. Teme rata ili pacifizma nisu mnogo različite od tema obećanja i dužnosti da se govori istina, na primer. Ali svakako je ova „tragična privilegija“ učinila da nešto što je bilo, i ostalo, uzgredna oblast bavljenja filozofijom preraste u veliki projekat, u koji se smestila proizvodnja sadržaja ove knjige kao deo i kao prirodan učinak. Reč je o projektu ILECS (*International Law and Ethics Conference Series*), koji je svakako jedan od naših najdužih projekata u oblasti društvenih nauka. Neposredno iskustvo pojavâ kao što su raspad države, građanski rat, međunarodne ekonomske sankcije i strana vojna intervencija, što su pojave koje su oduvek postojale ali daleko od nas, proizvelo je snažnu motivaciju da se u projektu ILECS pokrenu rasprave o temama koje radikalno menjaju naš život. Pokazalo se da tih tema ima puno i da se one usložnjavaju i umnogostručuju na naše oči.

Projekat ILECS je započet 1997. godine. Pokrenuli su ga Saša Jokić i autor ove knjige. Neposredni povod je bio moj mali tekst o ratnom zločinu („Ratni zločin kao zločin poraza“, uključen zatim, u nekom obliku, pored ostalog, u knjigu *Moral i naše vreme* i knjigu koju je Saša priredio za Blackwell, *War Crimes and Collective Wrongdoing*). Sašina ideja da se jedan mali međunarodni naučni skup, podstaknut tim tekstom i prvobitno zamišljen kao jednokratni, produži u višegodišnji projekat o temama iz međunarodne etike, u kome bismo se tim temama bavili s filozofskog i moralnog stanovišta (a ne isključivo s političkog i „međunarodnopravnog“) dovela je do velikog broja konferencija, koje su se nizale tokom sledeće dve decenije. Takođe, Saša je projektu dao ime *International Law and Ethics Conference Series – ILECS*. Zorno se sećam tog trenutka, u leto 1997, dok smo pili neki crni burgundac s juga Srbije (vranjski, iz neobične debele bokaste flaše) na mojoj tada još otvorenoj terasi visoko iznad tadašnje američke ambasade, kada je Saša, nakon nekoliko minuta ćutanja, prvi put izgovorio taj akronim, a zatim i meni tada jezički neobičnu konstrukciju (neobičnu zbog stavljanja reči *series* na kraj niza), koja je postala ime za projekat, i ustanovu, koji je, u godinama koje su sledile, doveo u Beograd veliki broj ljudi iz celog sveta i proizveo mnogo rezultata. Među tim rezultatima nalazi se i većina poglavlja ove knjige. Tih tekstova sigurno ne bi bilo i bez nekih drugih pretpostavki, pre svega pomenute tragične privilegije neposrednog doživljaja rata i raspada države. Iskustvo tog doživljaja nam je svima odvuklo pažnju, vreme i energiju na teme kojima bismo se možda i inače bavili (temom rata sam počeo da se bavim još početkom osamdesetih, u vreme kada se

time kod nas još niko nije bavio i bezmalo niko nije mogao ni da predvidi ono što dolazi – a što je mnoge iznenadilo), ali bi intenzitet i fokus te pažnje verovatno bili drugačiji, i slabiji.

Projekat je onda nastavio da živi tokom naredne dve decenije, fokusirajući se s opštijih tema (kao što su kolektivna odgovornost, ljudska prava, globalizacija, suverenitet, manjinska prava) na konkretnija i relevantnija pitanja savremenog sveta (terorizam, svetska vlast, asimetrično ratovanje, pobeda u ratu, teritorije i migracije). Jokić se 2004. povukao iz projekta, a u trenutku kada je izgledalo da nikome do njega više nije stalo, ušao je Petar Bojanić i ostao do kraja. Od velikog broja ljudi koji su prošli kroz ILECS svakako treba izdvojiti Berlija Vilkinsa (Burleigh Wilkins), Svetu Stojanovića, Alfreda Rubina (Alfred Rubin), Ričarda Folka (Richard Falk), Tonija Elisa (Anthony Ellis), Georga Meglea (Georg Meggle), Anđela Korleta (J. Angelo Corlett), Tomasa Pogeja (Thomas Pogge), Larija Meja (Larry May), Ingeborg Maus (Ingeborg Maus), Džana Narvesona (Jan Narveson), Aleksandra Pavkovića. Projekat je žilavo opstajao uprkos ignorisanju; bilo je, međutim, ljudi koji su stalno bili od pomoći, koja je bila značajnija nego što je to neposredno izgledalo u trenucima kada je stizala. Moram pomenuti dva imena, Jugoslava Rajkovića i Slobodana Kanjevca, koji su uvek bili spremni da pomognu. Iz projekta je proizašlo više knjiga i tekstova po časopisima u svetu, ali bih posebno izdvojio da je sve konferencije redovno pratio časopis *Filozofski godišnjak*, zahvaljujući Živanu Lazoviću.

* * *

Iako je *odbrana* zajednička tema svih poglavlja u knjizi, koja su deo istog projekta, svako od njih predstavlja i celinu za sebe. Odbrana ima mnogo oblika i aspekata, od kojih mnogi još nisu istraženi. U prvom tekstu se analizira pitanje identiteta nosioca odbrane: bilo da je u pitanju pojedinac ili kolektiv nužna pretpostavka svakog govora o odbrani jeste da stvarno postoji ono što se brani, iz čega nastaje potreba da se definišu dve stvari, ko brani i šta se brani. Nijedno od ovoga dvoga ne mora da bude jasno niti očigledno. Na primer, u drugom tekstu, koji se bavi važnošću razlikovanja postupaka koji se tiču drugih i onih postupaka koji se ne tiču drugih (nego su „privatni“) pokazalo se da je razlika između pojedinaca i njihovih kolektiva delikatna i da ono što se brani pripada pojedincima koji pripadaju nekim kolektivnim celinama, ali tako da ono što se brani istovremeno definiše i ko je nosilac odbrane ili napada. U trećoj glavi, o toleranciji i doktrinarnom zlu, obrađuje se jedan aspekt manihejstva – kao i u desetoj i jedanaestoj glavi,

posvećenim svetskoj vlasti. Manihejstvo je, čini se, u naše vreme postalo preovlađujući vid odnošenja prema svetu, uz prezentizam izražen u konzumerizmu i drugim oblicima ideologije zlatnog teleta (i vidljivim tragovima tanatizma, koji je možda, nadajmo se, samo reakcija na dosadu i osećaj besmisla koje nameće prezentizam). Može izgledati da je to zbog toga što je svet veliki i glomazan pa se javlja želja da se on, u crno-belom slici, uprosti i smanji. Ali je verovatnije da je to posledica duhovne lenjosti i deficita ambicije i samopoštovanja, onih faktora koji su takođe ključni u nastanku doktrinarnog zla i snazi netolerancije koju ono nosi.

Poglavlja drugog i, istovremeno, najvećeg dela knjige fokusirana su više na fenomenologiju sukoba u nekim od njegovih najvidljivijih oblika. Raspad države, secesija i građanski rat nisu nužno najbolji predmet za filozofsku raspravu. Jer kakva je korist od toga da se o tim fenomenima pokušava raspravljati hladno i nepristrasno u suočenju s tragičnošću i apsurdnom pojavnih oblika procesâ sadržanih u njima? Ako, kako kaže Hegel, Minervina sova izleće u sumrak kada je dan već prošao, u čemu je onda smisao istraživanja onoga što se već desilo, a što se, po pretpostavci, dešava uvek na novi način? Čemu to može služiti, osim možda zadovoljenju intelektualne radoznalosti i, eventualno, sokratovski, nerviranju zbog postavljanja neprijatnih pitanja na koja ili nije moguće odgovoriti ili je suviše odgovarati, pogotovo onima kojima ti odgovori više ne mogu pomoći? Ali iako je filozofija možda već po svojoj definiciji „nekorisna“, ipak objašnjenje sveta, pogotovo onog dela sveta u kome živimo (*svoje vreme, svoj prostor*) predstavlja deo definicije sebe i osnovu samopoštovanja – osnovu identiteta, individualnog i kolektivnog. Pokušaj odgovora na ta pitanja otuda predstavlja pokušaj samosaznanja koje je osnova samopoštovanja.

Možda i nije važno odgovoriti na pitanje da li je federalizam dobra osnova za secesiju (svakako jeste ako nema jake, solidne i stabilne države, ali bez jake države divlja sloboda će se ionako probiti i proizvesti anarhiju, anomiju i, konačno, građanski rat, a secesiju samo kao specifični vid neke nasleđene ili nataložene divergentnosti). Sankcije su vid opsade i skriveni ratni čin i, kao i strana vojna intervencija, vid napada. Ali skrivenost koja ih karakteriše možda omogućava mnogo toga što se direktnim napadom ne bi moglo postići. Skrivenost je važan parametar ne samo za efikasnost nego i za manipulaciju razlozima, uključujući i razloge opravdanja. Ali i sankcije i intervencije zahtevaju jednu pretpostavku koja ne može da postoji u pravom ratu: pretpostavku načelne nejednakosti. Sankcije uvode jači slabijima, isto kao što i intervišu oni koji su jači. Jači po definiciji, unapred, obezbeđeno. Ova logička shema se onda

može protegnuti i na objašnjenje drugih pojava u razuđenoj fenomenologiji sukoba, npr. na terorizam. Manipulacija objašnjenjima i opravdanjima potencijalno je veoma moćna i može potpuno da zamagli osnovne moralne pojmove. U intervencijama se tako potpuno gubi osnovna moralna obaveza, obaveza univerzalnog poštovanja. Svi ljudi su ljudi, ali samo ako su slobodni. To se jasno vidi u upotrebi termina „pomoć“, a pogotovo u terminu „zaštita“ (terminu s veoma jakom paternalističkom konotacijom), čime se skriva da takva vrsta intervencije, da bi uopšte imala šansu da prođe kroz rešetko testa odbrane, ne može da bude zasnovana na nekom pukom pravu, već joj u osnovi mora biti dovoljno jaka dužnost – toliko jaka da može da stavi van snage univerzalnu zabranu takvih postupaka, pa će „pravo“ koje se pojavi, ako se pojavi, biti u potpunosti zasnovano na dužnosti. To znači da se ne može moralno ispravno govoriti o pravu na pomaganje (postoji samo dužnost pomaganja), a još manje o pravu na zaštitu, već samo o pravu *spasavanja*, što će se desiti samo u onim retkim katastrofičkim situacijama u kojima političke i pravne restrikcije više ne postoje.

Logika rata je, međutim, potpuno drugačija. Tu nužno imamo pretpostavku o načelnoj inicijalnoj jednakosti i svemu onome što iz toga sledi (uključujući i mogućnost časnog poraza i časne kapitulacije). I to je ono po čemu se rat razlikuje od mira, gde (opet) *nema* opšte jednakosti, odnosno ravnopravnosti, između svih postupaka i svih želja. I dok je rat sukob koji ne može da se reši mirnim sredstvima, a za koji istovremeno postoji obostrana saglasnost da ne sme ostati nerešen, tj. to je dinamičko stanje u kome (još) nije određeno šta je legitimno, mir je uspostavljena artikulacija distribucije društvene moći, stanje u kome zakoni precizno luče onaj deo naše slobode koji je legitiman od onog njenog dela koji to nije.

A da bi zakoni to mogli, oni moraju da ograniče i prostor, a ne samo, kao u čistoj slobodi, vreme u kome se dela, što povlači da je teritorija uslov njihovog važenja, kao što je i uslov za opstanak razlike između morala i prava. To dalje povlači ne samo zanimljive već i veoma važne posledice za pitanje mogućnosti regulisanja sveta kao celine i, konkretno, mogućnosti uspostave jedinstvene svetske vlasti. To je predmet trećeg dela knjige.

Apendiksi su pravi dodaci. Prvi od njih je uprošćena verzija mog teksta „Vrednovanje i tumačenje“, koji spada više u epistemologiju nego u tematiku ove knjige. Ipak, onaj momenat koji je izvučen u prvi plan u malom tekstu „Želeti i hteti“, u prvom apendiksu, direktno se odnosi na polazne pretpostavke svih glava: da je potrebno razlikovati ono što se može zamisliti i eventualno poželeti od onoga što se može hteti i uraditi. Slično, u drugom apendiksu je u prvi

plan izvučen onaj element razuđene fenomenologije rata koji predstavlja krajnji *reziduum* svih argumenata o toj temi, onaj element koji ukazuje na konačnu razliku između mira i primirja: *normativna* neizvesnost budućeg života u ratu i nakon njega.

Treći apendiks je drugačiji. On predstavlja prapočetak mog bavljenja političkom etikom i političkom filozofijom uopšte. Primeri na koje se kači analiza tzv. „problema prljavih ruku“ i odnosa ciljeva i sredstava koji se koriste u tom tekstu samo su naizgled zastareli. Ali „prljave ruke“ su i same samo ilustracija dubljeg pitanja odnosa između otvorenosti slobode u budućnosti i determinacije te iste slobode koja dolazi iz prošlosti, uključujući i veliki balast nasleđenih etabliranih pretpostavki i prihvaćenih objašnjavalačkih shema (koje možemo nazvati i teorijama). Ispostaviće se tako da je marksizam i načelno i kao „učenje o revoluciji“ u krajnjem varijanta primenjenog utilitarizma. I da ne može dati konkluzivno rešenje problema odnosa između politike i morala.

Svi ti pojmovi, pojmovne razlike i njihovi odnosi samo su deo ukupne pojmovne mreže, kojom pokušavamo da uhvatimo stvarnost u toku vremena, stvarnost koja u konačnici čini supstanciju života, ma koliko tako često bila veoma daleko od njega. Ovde pokrenuta pitanja u analizi tema povezanih s odbranom i dalje su predmet analize, a pored njih su mnoga druga takva pitanja koja ovde nisu pokrenuta. I koja stalno, nova, nastaju (a da se stara ne gube). Svet raste i postaje sve složeniji. I „politička etika“, i „međunarodna etika“ i nove mogućnosti koje proizvode nove prakse, sve je intimno povezano s pitanjem šta hoćemo u okviru onoga šta možemo. A možemo mnogo više nego što, sebi i drugima, možemo da opravdamo, racionalno i moralno. Tako da se nadam da će diskusija pokrenuta u ovoj knjizi da se nastavi i proširi.

* * *

Knjiga je nastala kao rezultat mog rada u poslednje dve decenije. Materijal svih poglavlja bio je, u ovom ili onom obliku, objavljen ili izlagan na raznim mestima. Tekst prve glave je nastao iz jednog izlaganja u Narodnoj biblioteci Srbije, u okviru ciklusa „Politika tajne“, koji je organizovao Petar Bojanić. Tajna identiteta je najveća tajna, veća čak i od tajne smrti (mada su te dve tajne, i tajna nastanka s njima, tajnovito srasle). To izlaganje je onda objavljeno u časopisu *Theoria* (2/2007), i iste godine preštampano u knjizi *Politika tajne*, koju su izdali Narodna biblioteka Srbije i Institut za filozofiju i društvenu teoriju. Tekst druge glave ima dugačku

istoriju. On je nastao iz jedne fusnote ili pasusa mog teksta „Utilitarizam i sloboda“ (*Dometi*, Rijeka 1985), proširenog za izlaganje na skupu o Džonu Stjuartu Milu u Samoboru i objavljen u časopisu *Prolegomena*, 2006 (Vol. 5, No. 2, poziv na taj skup dobio sam od Tomislava Bracanovića). Distinkciju između postupaka koji se ne tiču drugih i onih koji ih se tiču u međuvremenu sam stalno koristio u obrađivanju raznih tema iz normativne etike (npr. teme samoubistva), i značaj te distinkcije mi je tokom vremena izgledao sve veći. Tema treće glave, doktrinarno zlo, takođe je dugo nastajala, a svoje konkretne artikulacije doživela je na više mesta i u više oblika: tu sam temu prvi put javno izložio na skupu Sokratovog društva na Portlandskom državnom univerzitetu 10. aprila 2002, da bih je onda te iste godine izlagao još i na univerzitetu Holy Cross u Worcesteru, MA, i na ILECS konferencijama te iste godine. Jedna praverzija tog teksta zatim je i objavljena u časopisu univerziteta Holy Cross, *Diotima* (Vol III, no. 2, Fall 2002) pod naslovom „Evil – A Tentative Typology“. Verzija koja je najbliža ovoj u knjizi zatim je objavljena u časopisu *The Journal of Ethics* 2004 (Vol. 8, str. 225–250, SpringerLink 2006), pod naslovom „Toleration vs. Doctrinal Evil in Our Time“. Apendiks „Želeti i hteti“ prerađena je verzija izlaganja s jednog od skupova „Ljudi govore“, na koje me godinama poziva profesor Branko Ćorić, i objavljen je u knjizi *Sistem vrednosti i psihijatrija*, FASPER 2010.

Poglavlja drugog dela imala su različit put nastanka. Glava o secesiji je, u okviru temata s treće konferencije ILECS, 1999, objavljena u *Filozofskom godišnjaku 12*, a zatim preštampana u knjizi *Secesija, tranziciona pravda i pomirenje*, Službeni glasnik, Beograd 2009. Tekst o sankcijama je, međutim, imao bogatiju i raznovrsniju istoriju. Tekst je nastao na sugestiju Miroslava Prokopijevića, koji je priredio knjigu o tome. Praverzija tog teksta objavljena je u časopisu *Sociološki pregled* (3/1997), a zatim i u knjizi *Ekonomске sankcije UN. Usporedna analiza i slučaj Jugoslavije*, koju su priredili M. Prokopijević i J. Teokarević (Institut za evropske studije, Beograd 1998). Nešto proširena i unekoliko prerađena američka verzija tog teksta, urađena u saradnji s Aleksandrom Jokićem, objavljena je, zatim, na predlog Alfreda Rubina, pod naslovom „The Ethics of International Sanctions: The Case of Yugoslavia“, u časopisu *Fletcher Forum of World Affairs Journal* (Vol. 4, no. 1, 2000) i u celini preštampana u: *Guild Practitioner* (Vol. 57, no. 2, 2000). Posebno dragocenu pomoć u izradi američke verzije pružio je Berli Vilkins, sa UC Santa Barbara. Na njegovu sugestiju razvijena je „šesta tačka“, zaključni deo teksta, koji je zatim, sređen za nezavisno publikovanje, izašao u časopisu *International Peacekeeping* (Vol. 9, no. 4/2002). Veći deo tog materijala, u povratnom prevodu

Milana Brdara, objavljen je takođe u knjizi Aleksandra Jokića *Gde se krije greška?* 2005. godine. [Grubom greškom ili diverzijom koja je nastala u tehničkoj pripremi za štampanje, napomena o tekstu o sankcijama je izostavljena u knjizi *Secesija, tranziciona pravda i pomirenje*, Službeni glasnik 2009, gde je taj tekst bio preštampan. Umesto toga uz tekst o sankcijama u toj knjizi je ponovljena fusnota koja je išla uz tekst o secesiji, str. 81 i 137.]

Praverzija teksta glave o vojnim intervencijama objavljena je, nakon izlaganja na ILECS konferenciji u Portlandu 2000, u časopisu *Filozofski godišnjak 13/2000*. Značajno prerađena i proširena engleska verzija objavljena je u knjizi *The Ethics of Humanitarian Intervention* (Broadview Press, Calgary, 2003), pod naslovom „Foreign Armed Intervention: Between Justified Aid and Illegal Violence“. Srpski prevod ove verzije objavljen je u knjizi *Humanitarne vojne intervencije*, Službeni glasnik 2008. godine.

Temom sedme glave, pitanjem određenja, obrazloženja i opravdanja rata, relativno intenzivno sam se bavio skoro četiri decenije. U tom dugom periodu tema se razvijala; obradio sam je više puta i u raznim oblicima. Znatno kraća verzija materijala i teze ove glave objavljena je u *Filozofskom godišnjaku 23/2010* pod naslovom „Ethics of War and Just-War Theory“. Konačna, voluminozna i još nedovršena verzija, izlagana je u više navrata na raznim mestima (na primer na tribini *World Affairs Council of Oregon*, pod naslovom „The Ethics of War and Ethics in War“, 1. avgusta 2012) i zatim je uključena u knjigu *Rat. Asimetrični ratovi i teorija pravednog rata* (Akademska knjiga, Novi Sad 2017). Deo tog materijala može se naći u „Ethics of War as a Part of Military Ethics“, u knjizi *Didactics of Military Ethics*, ed. by Th. R. Elssner & R. Janke, Brill Nijhoff, Leiden/Boston 2016. godine.

Osma glava, u kojoj se analizira pitanje političkog i moralnog opravdanja kapitulacije, „Ispravno i nužno: Ogled o odbrani“, nastala je iz jedne fusnote teksta „Ethics of War and Just-War Theory“ i objavljena je u *Filozofskom godišnjaku 24/2011*. Deveta glava „Struktura mira“ nastala je iz izlaganja na simpoziju „Law, Democracy, and Kant’s Three Dimensions of Right“, na Norveškom univerzitetu za nauku i tehnologiju, u Trondhajmu, Norveška (*Norwegian University of Science and Technology, Trondheim*), na poziv *Odina Efstija* (Audun Oefsti), 12–13. decembra 2008. godine. Tekst je zatim objavljen na engleskom pod naslovom „The Structure of Peace“, prvo u *Filozofskom godišnjaku 21 (Supplement)*, a zatim u knjizi *World Governance*, Cambridge Scholars Publishing (2010, 2013), pa na srpskom u knjizi *Globalno upravljanje svetom*, 2012, i na kraju na nemačkom (pod naslovom „Die Struktur des Friedens“, u knjizi

koju su priredili Alfred Hirsch i Pascal Delhom, *Friedensgesellschaften – zwischen Verantwortung und Vertrauen*, Verlag Karl Alber 2015). Drugi apendiks, „Teorija pravednog rata i moralni status neizvesnosti njegovog ishoda“ jeste predavanje koje je autor, pod naslovom „Non-Culpable Ignorance and Just War Theory“, održao profesorima Portlandskog državnog univerziteta, Portland, Oregon, SAD, 25. jula 2007. godine. Engleska verzija tog teksta objavljena je u časopisu *Filozofija i društvo*, 3/2007.

Treći deo knjige, pored poslednjeg apendiksa, sadrži tri poglavlja koja se bave pitanjima globalizacije, svetske vlasti i teritorija. Tekst desete glave, „Svetska vlast“, nastajao je polako. U junu 2008. održana je deseta ILECS konferencija pod naslovom „World Governance: Is It Possible, Do We Need It, What Does It (All) Mean?“. *Filozofski godišnjak* je tu konferenciju „ispratio“ jednim suplementom u kome su objavljena sva saopštenja s te konferencije, za koji sam napisao opsežan uvod. Iste godine, 29. jula, održao sam predavanje o toj temi u okviru programa *Tour the World at Home This Summer*, Free Lecture Series, na poziv upravnika Odeljenja za filozofiju Portlandskog državnog univerziteta Toma Sepalainena. Sledi voluminozni uvod u knjigu *World Governance*, Cambridge Scholars Publishing 2010 (Paperback 2013), zatim još opširniji uvod u knjigu *Svetska vlast*, Službeni glasnik 2009, pa onda doradjeni uvod (i predgovor) za knjigu *Globalno upravljanje svetom*, Pravni fakultet u Beogradu i Dosije Studio 2012, i konačno finalna, doradena verzija tog teksta u ovoj knjizi. Jedanaesta glava takođe ima komplikovanu istoriju. Taj tekst je nastao oslanjajući se na onaj iz prethodne glave. Prva verzija tog teksta objavljena je u časopisu *Strani pravni život* (3/2014), a zatim je bio nešto proširen u delu koji je bio osnova za izlaganje na Filozofskoj školi „Feliks Romulijana“ u Zaječaru 30. avgusta 2014. godine.

Poslednja, dvanaesta, glava „Identiteti, granice, teritorije“, nastala je na osnovu izlaganja na 27. kruševačkoj filozofsko-književnoj školi, 17–18. juna 2016. godine. Tu se predstavljaju neki od argumenata koje sam iste godine godine izložio na predavanju „Where? What Does it Mean, Why Does it Matter?“, na četrnaestoj ILECS konferenciji *Borders and Frontiers*, Beograd, 24–25. jun 2016. godine. Glavna teza tog teksta, kao i izlaganja, jeste da sloboda kretanja nije raspoređena simetrično kada je u pitanju pravo da se ode i pravo da se dođe: dok pravo da se ode spada u osnovna moralna prava, pravo da se dođe drugačije je vrste i podleže specifičnim uslovima univerzalnog gostoprimstva. Kretanje kroz prostor je normativno

determinisano definicijom granice, koja se artikuliše unutar okvira principa univerzalnog gostoprimstva kao moralne dužnosti. Taj princip isključuje apsolutnu zatvorenost, ali ne implicira apsolutnu otvorenost prostornih celina kao celina datih okvira života.

Poslednji, treći apendiks donosi moj prvi tekst iz oblasti političke etike, objavljen u časopisu *Ideje* (Vol. X, br. 3–4) daleke 1979. godine. Podsticaj i ohrabrenje za pisanje tog teksta dao mi je Igor Primorac, jedan od prvih naših filozofa koji se analitički bavio pitanjima koja spadaju u praktičku filozofiju. Tekst „Marksistička etika i relacija sredstvo–cilj“ donosi ilustracije koje nam mogu izgledati čudno i egzotično. To pokazuje samo kako se vreme brzo menja, i kako, na površini i u sadržaju, ono što je uzbuđivalo ljude – od kojih su neki još živi, a mnogi sada žive samo u sećanju sinova i unuka – izgleda veoma različito. Međutim, kada se pogleda malo dublje u logiku tih događaja i postupaka, kao i praksi koje su ih proizvele, možemo videti da to i nije tako različito i da je logika doktrinarnog zla, opisana u trećoj glavi, prisutna i ovde, u logici „prljavih ruku“,– kako se ona prikazuje „revolucionarima“. To je logika u kojoj se parametri odbrane, pa i sam pojam odbrane, uveliko gube. Gubi se ono „ko“ u pitanju „Ko brani i šta?“

* * *

Kao što je u ovakvom poslu uvek slučaj, mnogo dugujemo drugim ljudima. Njih je toliko da nije moguće sve ih pomenuti. Na kraju ostaje mi se da se zahvalim onima kojima dugujem posebnu i ličnu zahvalnost – mojoj porodici, pre svega mojoj supruzi Rajki, koji su morali da istrpe sve što je bilo potrebno ne samo da bi ovi i drugi tekstovi konačno bili artikulisani nego i ono što tome prethodi, a što je verovatno još napornije. Konačno, posebnu vrstu zahvalnosti dugujem svojoj majci Mari, od koje sam prvo naučio da u životu postoje vrednosti za koje nema cene. Njoj posvećujem ovu knjigu, njoj i uspomeni na njene spaljene knjige, 1941. godine. Ta uspomena je verovatno moj prvi susret sa osnovnom temom ove knjige.

18. januar 2018.